Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

O‘ZBEK MUMTOZ DOSTONCHILIGIDA SYUJET VA KOMPOZITSIYA MASALALARI

Choriyev Zufarbek Erkin o‘g‘li
zufarbekc@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23120882

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbek mumtoz dostonchiligining poydevori hisoblangan syujet va kompozitsiya masalalari ilmiy va nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Xalq dostonlaridagi an’anaviy syujet liniyalarining shakllanishi, voqealar rivojining o‘ziga xos bosqichlari (muqaddima, voqea tuguni, kulminatsiya va yechim) hamda dostondagi epizodik epizodlarning o‘rni atroflicha yoritilgan. Shuningdek, mumtoz dostonlarda nasriy va nazmiy parchalar sintezi, obrazlar tizimining kompozitsion g‘oyaga bo‘ysundirilishi hamda baxshichilik an’anasining syujet dinamikasiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Maqola natijalari o‘zbek xalq og‘zaki ijodiyoti va mumtoz adabiyotshunosligida doston poetikasi bo‘yicha yangicha ilmiy xulosalarni shakllantirishga xizmat qiladi.
Kalit so‘zlar: mumtoz dostonchilik, syujet va kompozitsiya, folklorshunoslik, baxshichilik an’anasi, poetika, epizod, kulminatsiya, nasr va nazm sintezi.

Abstract. This article presents a scientific and theoretical analysis of plot and composition—the foundational elements of Uzbek classical epic poetry. It details the formation of traditional plotlines in folk epics, the key stages of narrative development (introduction, exposition, climax, and resolution), and the structural role of episodic elements. Furthermore, the study examines the synthesis of prose and verse, the alignment of character systems with compositional intent, and the impact of the baxshi (bardic) tradition on plot dynamics. The findings contribute fresh analytical insights into epic poetics within Uzbek folklore and classical literary studies.
Keywords: classical epic poetry, plot and composition, folklore studies, baxshi tradition, poetics, episode, climax, synthesis of prose and verse.

Kirish. O‘zbek xalq og‘zaki ijodiyotining eng salmoqli va boy janrlaridan biri bo‘lgan dostonchilik xalqimizning ko‘p asrlik madaniy va ma’naviy merosini o‘zida aks ettiradi. Dostonlar shunchaki poetik matn emas, balki xalq ruhiyati, dunyoqarashi, estetik ideallari hamda milliy va qahramonlik qadriyatlarining yaxlit ifodasi hisoblanadi. O‘zbek mumtoz dostonchilik an’anasi asrlar davomida baxshilar va shoirlar ijrochiligi orqali shakllanib, o‘ziga xos poetik tizim hamda mustahkam nazariy asoslarga ega bo‘lgan. Uning badiiy va barkamol tuzilishini belgilovchi asosiy omillardan biri esa syujet va kompozitsiya masalasidir.

Dostonlarning syujet qurilishi va kompozitsion yaxlitligi xalq og‘zaki ijodining an’anaviy qoliplari bilan bevosita bog‘liq. Syujet rivojida muqaddima, voqea tuguni, kulminatsiya va yechim kabi an’anaviy bosqichlar mavjud bo‘lib, ularning har biri qahramon xarakterini ochish hamda g‘oyaviy niyatni ro‘yobga chiqarishda muhim vazifani bajaradi. Shuningdek, dostonlarda nasr va nazmning uyg‘unlashuvi, epizodik va parallel liniyalarning mavjudligi kompozitsiyaning murakkab va jo‘shqin tuzilishini ta’minlaydi. Ushbu maqolada O‘zbek mumtoz dostonlarida syujet shakllanishi xususiyatlari,

kompozitsion unsurlarning o‘zaro aloqasi va ularning doston poetikasidagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi. O‘zbek mumtoz va xalq dostonlarining poetikasi, xususan, ularning syujet va kompozitsiya masalalari folklorshunoslik hamda adabiyotshunoslik fanlarida uzoq va boy ilmiy-tadqiqot tarixiga ega. Ushbu masalaning o‘rganilish bosqichlarini va ilmiy-nazariy yondashuvlarni shartli ravishda bir nechta davr va yo‘nalishlarga bo‘lib tahlil qilish mumkin:

Milliy folklorshunoslik maktabining shakllanishi va dostonlar strukturasining o‘rganilishi: O‘zbek xalq dostonlarining syujet qurilishi va poetik xususiyatlarini tizimli o‘rganish XX asrning birinchi yarmida boshlangan. V.M.Jirmunskiy va H.T.Zarifovlarning hammuallifligida yaratilgan "Skaziteli i epicheskiye pesni" (1947) monografiyasi mumtoz dostonchilik, ularning tipologik xususiyatlari, syujet motivlari va ijrochilik an’analarini ilmiy asoslab bergan poydevor asar hisoblanadi.

H.Zarifov dostonlarning kompozitsion yaxlitligi va baxshilar repertuaridagi syujet variantdorligini atroflicha tahlil qilgan.

Doston poetikasi va syujet-kompozitsiya muammolarining maxsus tadqiq etilishi: Keyingi davrlarda M.Afzalov, M.Qoshg‘ariy va M.Saitov dostonlarning janr xususiyatlari hamda obraz yaratish va kompozitsiya unsurlarining o‘zaro mutanosibligini yoritgan bo‘lsa, T.Mirzayev dostonlarning variantdorligi hamda epik syujetning baxshidan baxshiga o‘tish jarayonidagi transformatsiyasini atroflicha tadqiq etgan. B.Sarimsoqov, S.Ruzimbayev va Sh.Turdimov kabi olimlar dostonlar tarkibidagi marosim, mifologik va qahramonlik motivlarining syujet shakllanishidagi o‘rnini hamda nasr va nazm sintezining kompozitsion vazifasini nazariy jihatdan asoslab berishgan.

Yozma mumtoz dostonchilikda kompozitsion mahorat: Xalq dostonlari bilan bir qatorda, yozma mumtoz adabiyotdagi dostonchilik hamda ularning syujet poetikasi A.Hayitmetov, N.Mallaev, H.Homidiy, A.Abdug‘afurov kabi matnshunos va adabiyotshunos olimlar tomonidan o‘rganilgan. Zamonaviy yondashuvlar: Mustaqillik yillarida dostonchilik poetikasi strukturallik, semantik va psixo-poetik mezonlar asosida J.Eshonqulov, Sh.Musaqulov, M.Murodov kabi olimlar tomonidan yangicha kontekstda tadqiq etilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda O‘zbek mumtoz dostonchiligida syujet va kompozitsiya masalalarini har tomonlama, xolis va tizimli tahlil qilish uchun zamonaviy folklorshunoslik hamda adabiyotshunoslikning yetakchi ilmiy-nazariy usullari majmuidan foydalanildi. **Tadqiqot metodlari:** Tarixiy-qiyosiy (komparativ) metod: Turli davrlarda va har xil baxshilar ijrosida yozib olingan doston variantlari o‘zaro solishtirilib, syujetning barqaror va o‘zgaruvchan elementlari aniqlandi.

Tizimli-struktural tahlil usuli: Doston matni yaxlit bir struktura sifatida qaralib, uning kompozitsion unsurlari hamda ularning g‘oyaviy markazga bo‘ysundirilish darajasi tahlil qilindi.

Tipologik metod: Syujet motivlari jahon epik an’anasi va boshqa turkiy xalqlar dostonchilik tajribasi bilan tipologik jihatdan chog‘ishtirildi.

Textologik va poetik tahlil: Nasriy va nazmiy qismlarning poetik vazifasi hamda voqealar rivojini jadallashtirishdagi o‘rni yoritildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbek mumtoz va xalq dostonlarining syujet va kompozitsiya masalalari folklorshunoslik hamda adabiyotshunoslik fanlarida poydevoriy va fundamental yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu masalaga bag‘ishlangan ilmiy manbalarni mantiqiy hamda xronologik ketma-ketlikda 4 ta asosiy nazariy bosqichga bo‘lib tahlil qilish mumkin.

Epik an’ana va syujet tipologiyasining ilmiy poydevori

O‘zbek dostonchiligini tizimli va ilmiy o‘rganishning poydevori V.M.Jirmunskiy va H.T.Zarifov tomonidan yaratilgan "Skaziteli i epicheskiye pesni" (1947) monografiyasi bilan bog‘liq.

Tahlil: Ushti ilmiy ishda birinchi marta o‘zbek xalq dostonlarining syujet motivlari, epik rivoyatlar va baxshilarning repertuari tipologik jihatdan klassifikatsiya qilindi. H.Zarifov dostonlar kompozitsiyasining an’anaviy qoliplari (qahramonning tug‘ilishi, epik safar, ayol/yor uchun kurash va g‘alaba) barqaror strukturaga ega ekanligini ko‘rsatib berdi. Ahamiyati: Ushbu manba doston kompozitsiyasining strukturaviy unsurlarini keyingi tadqiqotlar uchun asosiy orientir sifatida belgilab berdi.

Doston variantdorligi va syujet transformatsiyasi

Doston syujetining baxshilar ijrosida o‘zgarishi va kompozitsion variantdorligi Tora Mirzayevning izlanishlarida mukammal tadqiq etilgan.

Tahlil: T.Mirzayevning "Alpomish' dostonining o‘zbek variantlari" (1968) va "Xalq dostonlari va dostonchilar" monografiyalarida birgina doston syujetining turli baxshichilik maktablarida (Bulung‘ur, Qurg‘on, Sherobod va b.) qanday shakllanishi tahlil qilingan. Olim syujetning invariant (o‘zgarmas g‘oyaviy karkas) va variantiv (baxshining badihagoyligiga bog‘liq bo‘lgan epizodlar) qismlarini ajratib ko‘rsatdi.

Tahlil, natijalar va muhokama. Syujet qurilishi va uning bosqichli dinamikasi

Tahlillar ko‘rsatdiki, o‘zbek xalq dostonlarida syujet qat’iy an’anaviy va bosqichli xarakterga ega. Dostondagi voqealar rivoji quyidagi kompozitsion zanjir asosida quriladi: Prolog (Muqaddima): Bosh qahramonning ota-onasi, ularning farzandsizlik alami, g‘oyibdan berilgan bashorat, qahramonning tug‘ilishi va g‘ayrioddiy tez o‘sishi. Voqea tuguni: Qahramonning birinchi epik sinovga duch kelishi (el-yurtni qutqarish ehtiyoji yoki tushda yor ko‘rib, oshiq bo‘lishi).

Voqealar rivoji va epizodlar: Safar, to‘siqlarni yengib o‘tish, raqiblar bilan pahlavonona yoki aql-idrok sinovlari.

Kulminatsiya: Asosiy ziddiyatning eng yuqori nuqtasi (masalan, "Alpomish" dostonida Qaraxatida qamal va unga qarshi kurash yoki *"Kuntug‘mish"*da dor tagidagi holat).

Yechim va epilog: Ziddiyatning ijobiy hal bo‘lishi, adolatning qaror topishi va to‘y-tomosha bilan tugashi.

Nasriy va nazmiy qismlarning sintezi (Poetik balans)

O‘zbek dostonchiligida kompozitsion muvozanatni ushlab turuvchi eng asosiy vosita nasr va nazmning o‘zaro funksional bo‘linishidir:

Nasriy qism: Voqea va hodisalar dinamikasini, harakatni, joy va vaqt o‘zgarishlarini bayon qiladi (syujet karkasi).

Nazmiy qism: Voqealar rivojidagi eng kulminatsion va emotsional daqiqalarni, qahramonning ruhiy kechinmalarini, muloqot va monologlarni ifodalaydi. Nasr dostonning syujet poydevorini harakatlantirsa, nazm kompozitsiyaga estetik va psixologik teranlik bag‘ishlaydi. Bu ikki elementning o‘zaro mutanosibligi dostonning yaxlitligini ta’minlaydi.

Baxshichilik an’anasining syujet variantdorligiga ta’siri. Baxshi shunchaki matnni ijro etuvchi emas, balki syujetning jonli transformatori hisoblanadi. Improvizatsiya (badihagoylik) va epizodik erkinlik sababli dostonning asosiy syujet liniyasi o‘zgarmagan holda, epizodlarning joylashuv tartibi va

ulardagi detallashuv darajasi muayyan baxshichilik maktabiga (Bulung‘ur, Qurg‘on, Sherobod va b.) qarab turlicha namoyon bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. O‘zbek mumtoz dostonlarining syujeti va kompozitsiyasi asrlar davomida shakllangan qat’iy epik qonuniyatlarga va an’anaviy qoliplarga bo‘ysunadi.

Doston kompozitsiyasida nasr va nazmning sintezi shunchaki uslubiy shakl emas, balki voqealar dinamikasi bilan dramatik emotsionallikni muvozanatlab turuvchi asosiy poetik mexanizmdir.

Baxshilarning badihagoylik mahorati va muayyan dostonchilik maktablarining an’analari syujetning variantdorligini ta’minlab, kompozitsiyaga jonli va moslashuvchan xarakter bag‘ishlaydi.

Amaliy takliflar. Raqamlashtirish va strukturaviy kataloglashtirish: O‘zbek dostonlarining barcha variantlaridagi syujet motivlarini raqamli bazaga jamlash va ularning tipologik ko‘rsatkichini (motif-index) yaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Jirmunskiy V.M., Zarifov H.T. "Skaziteli i epicheskiye pesni", Moskva: Goslitizdat, 1947.
2. Mirzayev T. "Alpomish' dostonining o‘zbek variantlari", Toshkent: Fan, 1968.
3. Mirzayev T. "Xalq dostonlari va dostonchilar", Toshkent: Fan, 1981.
4. Zarifov H.T. "O‘zbek folklorshunosligi masalalari", Toshkent: Fan, 1973.
5. Sarimsoqov B. "O‘zbek adabiyotida janrlar tipologiyasi", Toshkent: Fan, 1986.
6. Afzalov M. "O‘zbek xalq ertaklari haqida", Toshkent: Fan, 1964.
7. Saitov M. "O‘zbek dostonlarida badiiy mahorat masalalari", Toshkent: Fan, 1969.
8. Eshonqulov J. "Folklorda doston syujeti va mifologik talqin", Toshkent: Muharrir, 2011.
9. Turdimov Sh. "Eposning etno-poetik xususiyatlari", Toshkent: Fan, 2012.
10. Ruzimbayev S. "Xorazm dostonchilik an’analari", Toshkent: O‘zbekiston, 1998.
11. Musaqulov Sh. "O‘zbek xalq lyricasi poetikasi", Toshkent: Fan, 1995.
12. Homidiy H. "O‘zbek dostonchiligi tarixidan", Toshkent: O‘qituvchi, 1984.